

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی

پدیدآورنده (ها) : عرب احمدی، فاطمه؛ نیکو منش، امرالله

علوم اجتماعی :: نشریه پژوهش های علوم انسانی :: اسفند ۱۳۹۲، سال پنجم- شماره ۳۰

صفحات : از ۸۹ تا ۱۱۱

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1025186>

تاریخ دائلود : ۱۴۰۴/۰۴/۰۸

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوانین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

- حقوق حیوانات از منظر فقه و قانون
- حقوق حیوانات از منظر اسلام
- حقوق حیوانات در فقه اسلامی
- بررسی مبانی حقوق حیوانات در پرتو فقه و رویکردهای فلسفی
- گستره حقوق حیوانات در اسلام و غرب
- آزمون مدل علی رابطه ی بین "سبک دلبستگی، مهارت ارتباطی، ویژگی های شخصیتی، رضایت جنسی همسران"، ارتباط مؤثر همسران و رابطه ی مادر فرزندی در کودکان
- ممنوعیت استفاده از سلاح کشتار جمعی (نقد و بررسی ادله)
- تبیین اصول و قواعد دادرسی تجاری و ارزیابی کارایی آن از منظر تحلیل اقتصادی حقوق
- نقش آخرت‌گرایی در رابطه انسان و محیط زیست از دیدگاه نهج‌البلاغه
- تحلیل پدیده حیوان آزاری در فقه امامیه و حقوق ایران
- حقوق الحيوان و أخطاء الإنسان
- بررسی تطبیقی مسئولیت مدنی ناشی از حیوان در حقوق اسلام و غرب

عناوین مشابه

- ظرفیت حقوق کیفری در استفاده از منابع فقهی و فتاوی معتبر
- جایگاه فتاوی معتبر و منابع معتبر فقهی در مقام دادرسی و ارتباط آن با اصول کلی حقوقی
- قاعده فقهی «تذذیر» و جایگاه آن در حقوق
- تحلیل جایگاه وقف در وجین منابع مکتوب از دیدگاه مراجع عظام تقلید، مدیران کتابخانه‌ها و حقوق موضوعه ایران
- جایگاه مولفه‌های حقوق حیوانات در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی
- جایگاه ستون فقرات نظام حقوقی رومی ژرمنی در حقوق اسلام و ایران: تحلیل فقهی حقوقی تقسیم بندی حقوق عینی و دینی
- جایگاه قاعده آمره در میان منابع حقوق بین الملل
- مطالعه تطبیقی ازدواج اطفال در منابع فقهی، حقوق داخلی و اسناد بین المللی
- جایگاه رویه قضایی و قانون به عنوان منابع حقوق در دکترین حقوقی
- بررسی و نقد جایگاه امر به معروف و نهی از منکر در منابع فقهی شیعه

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی

فاطمه عرب احمدی^{*}، دکتر امرالله نیکومنش^{**}

چکیده:

در فقه و معارف اسلامی برای مسایل زیست محیطی و رعایت شوون و حقوق حیوانات جایگاه مناسبی لحاظ گردیده است و رعایت حقوق حیوانات را در دستورات خود به مسلمانان مورد تاکید قرار داده است. افزون بر این، قوانین حقوقی نیز تنظیم نموده است که براساس آن، کسی که این حقوق را رعایت کند، ثواب (پاداش) و فردی که آن را انجام ندهد، کیفر (جزا) ی دنیوی و اخروی دارد.

این مقاله به جایگاه حیوان و اثبات وجود حقوقی برای آنها در منابع معتبر فقهی می پردازد؛ به عبارتی دیگر سعی در شناسایی منابع حقوق حیوانات از منظر فقهی دارد. ارزشمندی دستورات قرآنی، روایات پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع)، سیره عملی بزرگواران و بطور کلی فقه، به این است که علاوه بر این که با زبان تکلیف سخن می گوید، از زیباییها، جلوه ها و نکته های اخلاقی نیز برخوردار است.

واژگان کلیدی: حقوق، حیوانات، فقه، قرآن، سنت

^{*} دانش آموخته کارشناسی ارشد رشته فقه و حقوق از دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

^{**} استادیار دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۲/۱۰/۱۵ تاریخ تایید: ۱۳۹۲/۱۲/۲۶

مقدمه:

دین روش برخورد انسان با جانوران را نیز تحت تاثیر قرار می دهد. شریعت و کردار دینی تعریف شده در هر آیینی، به رفتار انسان ها در برابر دیگر جانداران سمت و سو می دهد و چنین چیزی می تواند اشکالی از احترام به حقوق جانوران را نیز شامل شود.

قوانین حمایتی اسلام که منبعث از منابع غنی فقهی است؛ برای ارزش گذاری به حیوانات، حکمی شرعی و الزامی دارد، که می توان از آن ها تعبیر به حقوق نمود. گرچه امروز ندای حمایت از حیوانات و حقوق آنها از مغرب زمین بلند است، اما با توجه به مدارک و منابع فقهی، پیشینه مطرح شدن این قوانین به زمان پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) بر می گردد.

تعریف حق:

حق از جمله واژگان انتزاعی است که نیاز به تعریف ندارد، چرا که هر وجدان آگاهی حق را می فهمد و از غیر آن تمیز می دهد. اگرچه در مقام شناسایی مصداق ممکنست چالش برانگیز باشد. بحث در باره حق را به اختصار در دو بعد پی می گیریم: یکی در بعد لغوی و دیگری در بعد اصطلاح.

حق در لغت:

حق در فرهنگ معین به معنای راست، درست، مقابل باطل، مطلب حق، راستی، یقین، عدل نصیب، مزد، ملک، مال، اسم خاص خدای متعال آمده است. (معین، ۱۳۸۶، ۵۸۴) «حقوق» جمع «حق» است؛ واژه «حق» در ادب پارسی به معنی درست، ثابت، سزا و سزاوار و عدل آمده است. (دهخدا، ۱۳۵۲، ذیل واژه حق)

حق در اصطلاح:

دکتر جعفری لنگرودی در کتاب ترمینولوژی حقوق ذیل عنوان حق توضیحاتی بدین

شرح ارائه نموده است: «الف) اموری که در قانون پیش‌بینی شده اگر افراد مجاز باشند که به قصد خود برخی از آن‌ها را تغییر دهند، این امور قابل تغییر را حق گویند... حق به این معنی در مقابل حکم قرار می‌گیرد.

ب) نوعی از مال است و در این صورت در مقابل دین، عین، منفعت و انتفاع بکار می‌رود.
ج) قدرتی که از طرف قانون به شخص داده شده حق نامیده می‌شود؛ در فقه در همین معنی کلمه سلطه را به کار می‌برند. «(جعفری لنگرودی، ۱۳۹۲، ذیل واژه حق)
دکتر کاتوزیان در کتاب مقدمه علم حقوق؛ حق را اینگونه تعریف می‌نماید:
«۱- مجموعه قواعدی که بر اشخاص، از این جهت که در اجتماع هستند، حکومت می‌کند.

۲- برای تنظیم و روابط مردم و حفظ نظم در اجتماع، حقوق امتیازهایی در برابر دیگران می‌شناسد و توان خاصی به او می‌بخشد این امتیاز و توانایی را "حق" می‌نامند که جمع آن حقوق است.

۳- گاه مقصود از واژه "حقوق" علم حقوق است، یعنی دانشی که به تحلیل قواعد حقوقی و سیر تحول و زندگی آن می‌پردازد. «(کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۱۳-۱۴)

شیخ انصاری (ره) می‌فرماید: «حق عبارت است از نحوه‌ای از سلطه و توانایی که در پرتو آن صاحب حق می‌تواند مصلحتی را برای خود بدست آورد. (انصاری، ۱۴۱۵، ق، ج ۴، ۲۰) مرحوم علامه طباطبایی (ره) در جلد دو تفسیر المیزان تصریح فرمودند: «حق نوعی اختصاص است؛ اختصاصی که به طور اجمال حتی قبل از تشکیل جامعه وجود داشته و پس از تشکیل آن به شکل‌های گوناگون و متنوعی ظاهر شده که یکی از آن‌ها حق مالکیت است. «(طباطبایی، ۱۳۷۴، ج ۲، ۲۱۵)

تعریف حیوان :

در لغت نامه ی عمید ذیل واژه حیوان چنین آمده است : حیوان اسم ،موجود زنده ،جاندار ،جانور ،هر موجودی که در آن روح باشد خواه ناطق خواه غیر ناطق،حیوانات(جمع) عمید،۱۳۶۹،چاپ سوم،ذیل واژه حیوان)

حق حیوانات : انسان نسبت به امکاناتی که در اختیار دارد مسئول است . حیوانات ، این آفریده های خداوند نیز بر صاحبان خویش حق و حقوقی دارند و شایسته نیست که دستگاه و افراد مسئول نگهداری حیوانات ، نسبت به این حقوق غفلت ورزند و آن ها را ساده و بی اهمیت شمرند.(موسوی مقدم،۱۳۹۱،۱۰۳)

نگاهی گذرا به آیات قرآن و زندگی معصومان (ع)، برای ما روشن می سازد که عدالت در رفتار، از مهم ترین فضائل اخلاقی است؛ اما عدالت، نه فقط در میان انسان ها معنا پیدا می کند، بلکه شامل چگونگی رفتار با نعمت های الهی و موجودات جهان که هر لحظه همراه ما نفس می کشند .

حضرت علی علیها السلام می فرمایند : " اتقوا الله ان فی عبادی در بلادکم فانکم مسئولون حتی عن البقاع و البهائم " تقوای الهی را در مورد بندگانش و سرزمین هایتان مراعات کنید . پس به درستی که شما مسئول هستید حتی در مورد بقاع و حیوانات . (فیض الاسلام، ۱۳۷۰، ۵۱۷)

مجموعه جهان هستی هوشمندانه با خالق خویش ارتباط دارند هر چند ادراک آن از طریق متعارف مقدور انسان عادی نیست . **و ان من شی الا یسبح بحمده و لکن لا تفقهون تسبیحهم** (سوره اسراء آیه ۴۴)

به گواهی آیات و سخنان پیشوایان معصوم ، حیوانات نیز از ادراک و شعور بهره مند و دارای احساسات و عواطف هستند.(مهما ابهم علی البهائم می شی فلا یبهم علیها...معرفة ان لها خالقا و رازقا) (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶، ۵۳۹)

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی ۹۳

فقه اسلامی نوعی از حقوق واجب بر انسان را حقوق حیوانات قلمداد کرده است. (کما يجب بذل المال لا بقاء الآدمی يجب لبقاء البهیه المحترمه و ان کانت ملکل للغير... (عاملی، ۱۴۱۳ ق، ج ۱۲، ۱۲۰)

از منظر اسلام حیوانات از حقوقی برخوردارند خصوصاً حیواناتی که انسان با آنها مستقیماً در ارتباط است. در حدیثی از پیامبر (ص) شش حق برای چهارپایان بیان شده است:

- ۱- هر کجا وارد شدید اول به فکر خوراک آن باشید.
- ۲- هرگاه به آب رسیدید، آب را به آن عرضه کنید.
- ۳- به صورت حیوان نزنید، زیرا حیوان با صورتش تسبیح خدا می گوید.
- ۴- تنها در راه خدا بر پشت آن سوار شوید.
- ۵- حیوان را بیش از توان، بار بر آن تحمیل نکنید.
- ۶- وادار به پیمودن مسیرهایی نکنید که در توان او نیست. (صدوق، ۱۴۰۳ ق، ج ۱، ۳۳۰)

تعریف حقوق حیوانات

حقوق حیوانات شاخه ای از حقوق محیط زیست است که وظایف و مسئولیت های قوای حاکم و دول و تکالیف اشخاص را در برابر حیوانات و محیط زیست مشخص می کند و از طرفی بیانگر حقوق طبیعی حیوانات است که شارع برای موجودات ذی روح غیر انسان مقرر داشته و وضع نموده است که به سرشت حیوانات و رفتار طبیعی آنان متکی است. (حسینی، ۱۳۹۰، ۳۸)

اهمیت و فلسفه ی حقوق حیوانات

نیازهای اساسی حیوانات در شرع مقدس اسلام جز حقوق آنهاست و بر آوردن این حقوق از وظایف انسان شمره می شود. از این رو همه انسانها در برابر حقوق حیوانات مسئولیت دارند. بدیع ترین حقوق آنها که مقتضای حق حیات آنهاست ؛ آماده سازی آب، علف، مکان مناسب و تامین آرامش و امنیت شبانه برای آنهاست. مصون داشتن حیوان از آزار و اذیت در بهره برداری و وارد نکردن صدمه و آسیب بر پیکر حیوان و حرمت گذاری حیوان و ... از حقوقی است که شرع مقدس با تعبیر گوناگون و در قالب احکام تکلیفی به آنها سفارش کرده و حمایت از این حقوق را از مسلمانان خواسته است و رعایت از آنها بر مالک حیوان و دیگران و در مواردی بر حاکم شرع نیز واجب است. (فیض الاسلام، ۱۳۷۰، ۱۰۵)

فقها آب و علف دادن به حیوان را در موارد ضروری واجب و در غیر آن مستحب شمرده اند. (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۳۱، ۳۹۴)

امام کاظم ع می فرمایند: خدا را درباره بردگان خویش و درباره زبان بسته ها (حیوانات) در نظر بگیرید. به آن حضرت عرض کردند زبان بسته ها کدامند؟ فرمودند: گوسفند، گربه، کبوتر و امثال اینها (اتقوا الله فیما خولکم و فی العجم من موالکم، فقیل له: ما العجم من اموالنا؟ قال: الشاه و الهر و احمام و اشباه ذلک (طبرسی، ۱۳۹۲، ق، ۱۲۹).

فلسفه، تبیین عقلانی یک واقعه یا پدیده است. آدمی قادر به شناخت طبیعت و قوانین آن است زیرا اصل یکنواخت عمل کردن طبیعت ، واقعیت داشتن جهان ، قابل شناخت بودن طبیعت، درستی روش تجربه و آزمایش و تبعیت همه ی موجودات از اصل علیت، ستونها و لنگرهای محافظ علوم می باشند. حیوانات، انسانها، محیط زیست، جنگل و نباتات در یک چیز شریکند و آن این است که همه شان «وجود» دارند، همه «هستند».

شناخت حقوق و توجه به حقوق متقابل و محور قرار گرفتن حقوق در زندگی انسان زندگی سالم و سعادت آمیز است، تا آدمیان به حق های گوناگون واقف شود و رعایت، آن حقوق را محور رفتار و مناسبات خود قرار ندهند، زندگی انسان از تکیه گاهی محکم برخوردار نخواهد شد بسیاری از ستمگری ها و بی عدالتی و رفتارهای عمیق اخلاقی از نشناختن حقوق و ناآگاهی به حقوق یکدیگر و عدم پابندی به حقوق بر می خیزد بنابراین از عوامل مهم و اساسی اصلاح رفتارها، مناسبات و کردارها حقوق شناسی و پابندی به حقوق است همان طور که در اندیشه امام علی ع می فرماید: حق آموختی است، و تا زمانی که مردم حرمت نیابند و حقوق مداری نیاموزند و بر مبنای آن تربیت نشوند نظام اجتماعی، سیاسی و حکومتی به درستی حقوق مدار نمی شود و رعایت حقوق و مطالبه حقوق و ادای حقوق به جوار همه جانبه معنا نمی باید. (دلشاد تهرانی، ۱۳۹۱، ۸۱)

دیگر اینکه عدالت و فطرت حکم می کند که جاننداری آزار نبیند و حقی از موجودی تضییع نشود و قانونگذار نیز در این موارد تدابیری اندیشیده است که حکومت مجری و حافظ آن است خلاصه اینکه اقتصاد، دین، اخلاق جهانی، عدالت و اخلاق اقتضا می کند که حقوق حیوانات و محیط زیست باید شناسایی و مورد احترام باشد. شناسایی و رعایت حقوق حیوانات با هدف ترحم و یا نفع جامعه ی بشری و نسل های آینده در علم حقوق پذیرفته نیست بلکه شناسایی و رعایت حقوق حیوانات برابر این است که به قوانین نظام هستی که قانونگذارش خداوند است احترام بگذاریم به مقتضای آیه (ان الله یا مر با بعدل و الاحسان) (سوره نحل، آیه ۹۰)

منابع حقوق حیوانات

«۱- قرآن: مهم ترین منبع حقوق اسلام قرآن است قرآن مجموعه قواعد اخلاقی و تاریخ پیامبران بنی اسرائیل و احکام حقوقی است که از طریق وحی بر پیامبر اسلام نازل شده و پایه ی تمام علوم و معارف دینی گردیده است. کتاب مبین شامل 114 سوره است که به تدریج از زمان حیات پیغمبر نازل و به مسلمانان ابلاغ

شده و بنابر نظر مشهور خلیفه سوم (عثمان) آن را به شیوه ی کنونی تدوین کرده است. «ح هرچند که فقها از بیشتر آیه های قرآن در تمهید قواعد حقوقی استفاده کرده اند، آیاتی که به طور مستقیم ناظر به بیان احکام فقهی است جزء کوچکی از آن را تشکیل می دهد. این آیه ها که شاید شماره آن از 50 متجاوز نباشد، در کتابهای جداگانه ای به نام «آیات الاحکام» جمع آوری و شرح شده است». بدنه آن تفسیرها ی عمومی متعدد نیز نوشته شده است که از جمله آن ها تفسیر امام فخر رازی و ابوالفتوح رازی و مجمع البیان (شیخ طوسی) و کشاف زمخشری و تبیان شیخ طوسی و میزان فی شرح القرآن نوشته مرحوم سید محمدحسین طباطبائی.

۲- سنت: گفتار کردار و تقریر معصوم را در امور شرعی سنت می گویند. بدین معنی که هر چه را معصوم درباره ی احکام شرعی بگویند یا به هرگونه که رفتار کند یا هر کار را که دیگران در حضور او انجام دهند و منع یا انکار نکند، مانند قرآن از احکام دین است. حکایت سنت را در حقوق اسلام خبر یا حدیث گویند. درباره اینکه سنت از منابع احکام شرع است هیچ اختلاف مهم وجود ندارد. تمام گفتگوها در این است که با چه شرایطی اخبار منقول از معصوم باید پذیرفته شود و اخبار درست و نادرست را باید شناخت؟ با وجود این درباره ی مبنا و نقد سنت دو اختلاف اساسی بین مذهب شیعه و عامه (حنفی، مالکی، شافعی و حنبلی) وجود دارد.

الف) در مذاهب چهارگانه عامه: گفتار و کردار و تقریر پیامبر به عنوان سنت پذیرفته می شود ولی در شیعه گفتار و کردار و تقریر امام نیز سنت است. چنانکه در مذهب امامیه آنچه از پیامبر و دوازده امام نقل شده است به عنوان دو سنت از منابع فقه به شمار می رود.

ب) در فقه امامیه هر خبری که سلسله روایاتش به یکی از معصومین نرسد و ولی عامه به همین اندازه که جزء به یکی از صحابه یا تابعین منتهی شود اکتفا می کند.

۳- اجماع: درباره تعریف و مبنای حقوقی اجماع نیز بین مذاهب عامه و امامیه اختلاف است گروه نخست (به دلیل آیات و احادیث معتقدند از جمله آیه (و لذلک جعلناکم امه

وسطا لتکونوا شهداء علی الناس) و آیه (فان تنازعتم فی شئی ءفردوه الی الله و الرسول) و دو حدیث ((لا تجتمع امتی علی الخطاء)) و ((کونوا من الجماعة و یدالله علی الجماعة)) احمد ابن حنبل برخلاف سه مذهب مشهور دیگر اجماع را حجت نمی‌داند) معتقدند که اجتماع مسلمانان هیچ‌گاه به خطا نمی‌رود و هر گاه تمام مجتهدان در زمان معین بر امری اتفاق کنند، نظر آنها از احکام دین است ولی علمای امامیه، که در دید آنها را قانع‌کننده نیافته‌اند، اعتبار اجماع را به لحاظ کاشف بودن از رأی معصوم می‌دانند و در تعریف آن می‌گویند: اتفاق جماعتی است که کاشف از رأی معصوم باشد).

۴- عقل و قیاس: فقهای عامه قیاس را منبع چهارم حقوق می‌دانند؛ بدین ترتیب که هرگاه حکم ثابت در موضوعی، به دلیل اشتراک در علت در موضوع دیگر اجرا شود، گویند که موضوع دوم با قضیه نخست قیاس شده است. موضوع نخست را که حکم آن از طرف شرع معین شده است، در اصطلاح علم اصول اصل و موضوع دوم را فرع و علت اشتراک آن دو را جامع می‌گویند برای مثال اگر حرمت شرب خمر در شرع معلوم باشد و مشروب الکلی دیگری در اثر قیاس با آن حرام دانسته شود، حرمت خمر را اصل یا مقیس عنه و حرمت آن مشروب الکلی را فرع یا مقیس و سکرآور بودن را که علت حکم در هر دو مشترک است، جامع یا قدر جامع بین آنها می‌نامند.

در فقه امامیه، قیاس در صورتی جایز است که علت حکم در شرع معین باشد. زیرا عقل بشر قادر به درک علت حقیقی احکام نیست. ولی اهل سنت قیاس را درباره علت استنباط شده نیز درست می‌دانند و به ویژه حنفیان، در این باره افراط می‌کنند و به اندک شباهتی قانع می‌شوند. در مذهب امامیه عقل یا دلایل عقلی منبع چهارم حقوق است و مقصود از آن احکام عقلی است که از راه دانستن آنها حکم شرع معلوم می‌شود. احکام عقلی را به دو دسته اصلی تقسیم کرده‌اند:

۱- آنچه عقل، به طور مستقیم و بدون دخالت شرع، بدان حکم می‌کند که مستقلات عقلی نامیده می‌شود.

۲- احکامی را که عقل از اوامر و نواهی شرع استنباط می کند: مانند مفاهیم و با موافق یا مخالف و استلزامات عقلی. برای مثال وقتی عقل امری را به خاطر اینکه مقدمه امر واجب است، واجب می داند، یا امری را به لحاظ اینکه ضد امر واجبی است حرام می شمارد، حکم به وجوب مقدمه واجب و حرمت ضد را استلزامات عقلی احکام شرع می نامند. به این ترتیب، قرآن و سنت دو منبع اصلی حقوق اسلام و عقل و اجماع وسیله تفسیر قواعد شرع و انطباق آن ها با مسائل تازه زندگی است و اگر از پاره ای تعصب ها مصون بماند، منبعی است زاینده که می تواند این حقوق را با نیازمندی های کنونی اجتماع نیز همگام سازد.» (کاتوزیان، ۱۳۸۵، ۱۱۴-۱۱۷)

حیوانات در قرآن کریم

در قرآن کریم آیات متعددی در مورد حیوانات دیده می شود که بارها به این موضوع اشاره کرده اند که حیوانات نشانه قدرت الهی و مایه ی عبرت بشر هستند و در آنها منافع بی شماری برای انسانها قرار داده شده است.

۱- تدبّر در خلقت چهارپایان و حیوانات اهلی : اولم یروا انا خلقنا لهم مما عملت ایدینا انعاماً فهم لها مالکون و ذللناها لهم فمنها رکوبهم و منها یاکلون و لهم فيها منافع و مشارب أفلایشکرون؟ «آیا آنها ندیدند که از آنچه با قدرت خود به عمل آورده ایم چهارپایانی برای آنها آفریدیم که آنان مالک آن هستند؟ آنها را رام ایشان ساختیم، هم مرکب آنان از آن است و هم از آن تغذیه می کنند. و برای آنان منافع دیگری در آن حیوانات است و نوشیدنیهای گوارایی، آیا با این حال شکرگزاری نمی کنند؟» (سوره یس، آیه ۷۱-۷۳)

و ان لکم فی الانعام لعلّٰه نسقیکم مما فی بطونها و لکم فیها منافع کثیره و منها تاکلون؟ «همانا برای شما در مطالعه حال چهارپایان و حیوانات اهلی عبرتی هست که از شیر و گوشت و پوست خود به شما بهره می دهند و بسیاری منافع دیگر برای شما دارند و از گوشت و شیر آنها تناول می کنید» (سوره مؤمنین، آیه ۲۱).

خداوند در آیات متعدد از انسان می‌خواهد که در آیات الهی و از جمله خلقت خود و حیوانات تدبیر کنند. برای مثال در سوره غاشیه آمده است: **افلا ينظرون الی الابل کیف خلقت؛** «آیا به شتر نمی‌نگرند که چگونه آفریده شده است» (سوره غاشیه، آیه ۱۷). خداوند متعال در امثال این آیات مردم را به شناختن حیوانات، و تفکر در کیفیت خلقت آنها و کارهایی که می‌کنند ترغیب نموده و در آیات دیگر، انسانها را به عبرت گرفتن از بعضی از آنها مانند چهارپایان، پرندگان، مورچگان و زنبوران عسل دعوت کرده است.

آیات ۵ تا ۸ سوره نحل نیز به منافع حیوانات اشاراتی جالب و شگفت‌انگیز دارد. بطوری که پس از بیان برخی منافع مادی چهارپایان از جمله تهیه پوشش و خوراک، روی جنبه استفاده روانی از آنها نیز تکیه کرده می‌گوید: **ولکم فیها جمال حین تریحون و حین تسرحون؛** «در این حیوانات برای شما زینت و شکوهی است به هنگامی که آنها را به استراحتگاهشان باز می‌گردانید و هنگامی که صبحگاهان به صحرا می‌فرستید» (سوره نحل، آیه ۵-۸).

در تفسیر این آیه آمده است که منظره جالب حرکت دسته جمعی گوسفندان و چهارپایان به سوی بیابان و چراگاه، سپس بازگشتشان به سوی آغل و استراحتگاه که قرآن از آن تعبیر به «جمال» کرده تنها یک مسأله ظاهری و تشریفاتی نیست، بلکه گویای این حقیقت است که چنین جامعه‌ای خودکفاست، این در واقع «جمال استغناء و خودکفایی جامعه» است، جمال تولید و تأمین فرآورده‌های مورد نیاز یک ملت و همان استقلال اقتصادی و ترک هر گونه وابستگی است. (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۱۱، ۱۵۹-۱۶۰)

۲- تکامل و حشر حیوانات در قیامت: برخی آیات قرآن به تکامل و حشر و رستاخیز حیوانات اشاره کرده‌اند که جای سؤال و بحث فراوانی را برمی‌انگیزد، چرا

که لازمه رستاخیز و حساب و جزا، مسأله عقل و شعور و تکلیف و مسؤولیت است، آیا حیوانات هم دارای سطحی از شعور و ادراک هستند که رستاخیز داشته باشند؟

سوره انعام در این زمینه می گوید: **و ما من دابه فی الارض و لا طائر یطیر بجناحیه الا امم امثالکم ما فرطنا فی الکتاب من شی ثم الی ربهم یحشرون؛** «محققاً بدانید که هر جنبنده در روی زمین و هر پرنده که به دو بال در هوا پرواز می کند، همگی طایفه ای مانند شما نوع بنی بشر هستند. ما در کتاب آفرینش هیچ چیز را فروگذار نکردیم. سپس همه به سوی پروردگار خود محشور می شوند» (سوره انعام، آیه ۳۸).

در مورد این آیه تفاسیر زیادی نقل شده است. مرحوم علامه طباطبائی (ره) در بحث مبسوطی ذیل آیه، شباهت اجتماعات حیوانی را به انسانی از نظر کثرت و عدد، هدفداری و حتی دارا بودن نوعی از زندگی ارادی و شعوری مطرح کرده، می نویسد «تفکر عمیق در اطوار زندگی حیوانی که ما در بسیاری از شؤون حیاتی خود با آنها سر و کار داریم و در نظر گرفتن حالات مختلفی که هر نوع از انواع این حیوانات در مسیر زندگی به خود می گیرند، ما را به این نکته واقف می سازد که حیوانات هم مانند انسان دارای عقاید و آراء فردی و اجتماعی هستند. حرکات و سکنتاتی که آنها در راه بقا و جلوگیری از نابود شدن نشان می دهند همه بر مبنای آن عقاید است. (طباطبائی، ۱۳۹۳ق، ج ۷، ۱۰۳)

در اجتماعات حیوانی هم مانند اجتماعات بشری فطرتاً ماده و استعداد پذیرفتن «دین الهی» وجود دارد. همان فطرتی که در بشر سرچشمه دین الهی است وی را برای حشر و بازگشت به سوی خدا، قابل و مستعد می سازد، در حیوانات نیز هست.

در تفسیر نمونه ضمن بیان زندگی شگفت انگیز زنبور عسل و مورچه، وفای حیوانات به صاحب خود و تربیت پذیری آنها برای مقاصد انسانی آمده است «در

آیات متعددی از قرآن، مطالبی دیده می‌شود که دلیل قابل ملاحظه‌ای برای فهم و شعور بعضی از حیوانات محسوب می‌شود، داستان فرار کردن مورچگان از برابر لشکر سلیمان، داستان آمدن هدهد به منطقه سبا و یمن و آوردن خبرهای هیجان‌انگیز برای سلیمان شاهد این مدعا است». (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۵، ۲۲۶-۲۲۵)

در روایات اسلامی نیز احادیث متعددی در زمینه رستاخیز حیوانات دیده می‌شود. از جمله در «تفسیر المنار» روایتی از طریق اهل تسنن نقل شده که پیامبر(ع) در تفسیر آیه مورد بحث فرمودند: ان الله يحشر هذه الامم يوم القيامة و يقتص من بعضها لبعض ، حتى يقتص للجما من القرناء؛ «خداوند تمام این جنبندها را در روز قیامت برمی‌انگیزاند و قصاص بعضی را از بعضی می‌گیرد. حتی قصاص حیوانی را که شاخ نداشته و دیگری بی‌جهت به او شاخ زده است، از اولی خواهد گرفت». همچنین از ابوذر نقل شده که گفت: ما خدمت پیامبر(ع) بودیم که در پیش روی ما، دو بز به یکدیگر شاخ زدند. پیامبر(ع) فرمود: می‌دانید چرا اینها به یکدیگر شاخ زدند؟ حاضران عرض کردند: نه. پیامبر(ع) فرمود: اما خدا می‌داند چرا و به زودی در میان آنها داوری خواهد کرد (همان منبع).

آیاتی همچون «و اذا الوحوش حشرت» (سوره تکویر، آیه ۵) و «ثم الی ربهم يحشرون» (سوره انعام، آیه ۳۸) نیز تأکیدی دیگر بر حشر و رستاخیز حیوانات است.

قرآن برای حیوانات ارزش زیادی قائل شده است تا آنجا که بلندترین و دومین سوره خود را به نام یکی از سودمندترین حیوانات کرده است: بقره [گاو ماده]. نامگذاری دیگر سوره‌ها نیز به اسامی: انعام [چارپایان]، نحل [زنبور عسل]، نمل [مورچه]، عنکبوت، عادیات [اسبان دونده] و فیل، دلیلی دیگر بر این مدعا است.

در قرآن کریم بیست بار از پرندگان سخن به میان آمده است. از حشرات و آبزیان نیز بارها سخن گفته شده است.

از حیواناتی مانند ماهی‌ها، پرندگان، پستانداران و حشرات در چندین جای قرآن یاد شده است به چهار صورت زیر است:

۱- به صورت صریح و اسامی خاص آن‌ها، مانند: بقره، جمل، غراب، ذبابة، بعوض و ضفادع.

۲- به آوردن اسامی وصفی و رمزی که در انواع معینی از حیوانات دلالت دارد، مانند دابة الارض، دواب، بدن، انعام، وحوش، طیر، جوارح.

۳- نام حیوان به همراه فراورده و محصولش ذکر می‌شود مانند: نحل و عسل (انعام و گوشت و پوست و شیرشان).

۴- به ذکر نام فراورده و محصول حیوان اکتفا می‌شود مانند لؤلؤ، مرجان، مَن. دسته بندی کلی حیوانات در قرآن

الف- حیوانات اهلی و کشاورزی مثل: بقره، غنم، ماعز، کلب، خیل، حمیر و بغال

ب- حیوانات وحشی، مثل: ذئب، سبع، ظباء، فیل و وحوش. تمامی این حیوانات برای اعراب بادیه‌نشین شناخته شده است و جز فیل در زیستگاه‌هاشان یاد می‌شوند.

ج- پرندگان مانند: غراب (کلاغ)، هدهد، سلوی (بلدرچین)

د- حشرات مانند نحل (زنبور عسل)، نمل (مورچه)، جراد (ملخ)، قمل (شپش)، بعوض (پشه)، ذباب (مگس)، عنکبوت.

ه- حیوانات آبی مانند: حوت (ماهی بزرگ)

دسته بندی آیات متضمن بیان آفرینش بر چگونگی خلقت حیوانات

آیاتی که متضمن بیان آفرینش و چگونگی خلقت حیوانات و مشتمل بر بیان

احکام و منافع جانداران می‌باشند، از جهتی به سه دسته تقسیم می‌شوند:

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی ۱۰۳

۱- آیاتی که متعرض بیان اصناف حیواناتند مانند انعام (چهارپایان)، دوآب (جنبندگان)، طیر (پرنده) و بدون آنکه مشخص کنند مراد از چهارپایان یا جنبندگان و کدام حیوان است.

۲- آیاتی که متضمن ذکر اوصاف حیواناتند و مانند بدن : شتران قربانی تنومند، ضامر، شتران لاغر ، عشار: ماده شترانی که ده ماه از بارداری آنها گذشته است، عادیات : اسبان تازنده در جنگ، جوارح : جانوران شکاری، نطیحه: جانورانی که به ضرب شاخ مرده باشد و

۳- آیاتی که مشتمل بر اسامی حیواناتند. این آیات به طور مشخص از بعضی حیوانات و جانوران نام برده اند. (موسوی مقدم، ۱۳۹۱، ۱۳۷-۱۳۸)

«وَالْخَيْلَ وَالْبِغَالَ وَالْحَمِيرَ لِتَرْكَبُوهَا وَزِينَةً وَيَخْلُقُ مَا لَا تَعْلَمُونَ» (سوره

نحل، آیه ۸)

«و اسبان و استران و خران را (آفرید) تا بر آنها سوار شوید و (برای شما) تجملی (باشد) و آنچه را نمی دانید می آفریند.»

حیوانات در سنت

روایت های بسیاری در زمینه رعایت حقوق حیوانات وارد شده و توجه مسلمان را به لزوم مهربانی با آنها جلب کرده است. بر این اساس، می توان گفت سفارش های دین اسلام درباره توجه به حقوق حیوانات ، بسی فراتر از قوانین غربی در حمایت از حقوق حیوانات است. در آثار سیره نویسان نیز دایره رأفت و مهربانی پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تا آنجا گسترده است که حتی حیوانات هم با آسودگی خاطر در سایه مهر سرشار او پناه می گرفتند. امیرالمؤمنین علی (ع) نقل می کنند:

«روزی پیامبر مشغول وضو گرفتن بود که گربه ای خانگی به او پناه آورد. حضرت دریافت تشنه است. پس کاسه [آب وضو] را کج کرد و گربه از آن نوشید. سپس پیامبر از باقی مانده آن آب وضو گرفت.»

توصیه های پیامبر گرامی (ص) در مورد حفظ حقوق حیوانات و برخورد ملاطفت آمیز با آنها فراوان است و ایشان علاوه بر نهی شدید از اذیت و کشتن به نا به جای حیوانات، برسیدگی کامل به آنها تأکید می ورزند؛ از جمله فرموده اند:

- هر حیوان، پرنده یا غیر آن به ناحق کشته شود روز قیامت با قاتل خویش مخاصمه کند؛

- هر که گنجشکی را بیهوده بکشد روز قیامت بیاید و نزد عرش فریاد زند و گوید: پروردگارا از این پیرس برای چه مرا بی فایده کشت؟

- هر که گنجشکی را به ناحق بکشد خدا روز قیامت از وی بازخواست کند؛

- زنی به جهنم رفت برای آن که گربه ای را بسته بود و چیزی بدو نخوراند و نگذاشت از چیزهای زمین بخورد تا بمرد.

پیامبر در احادیث فراوان دیگری، خرج کردن برای اسب را هم چون نفقه ضروری دانسته و ضمن همانند دانستن آن با صدقه، امساک نمودن در این باره را نهی کرده و صاحبان این حیوان را به نوازش پیشانی، جهت افزایش برکت اسب توصیه فرموده اند. بدیهی است با توجه به کاربرد گسترده حیواناتی؛ مانند اسب در امور نظامی و حمل و نقل، تأکید حضرت بر اسب به صورت نمادین بوده و در واقع ناظر بر حفظ حقوق سایر حیوانات نیز می باشد؛ هم چنان که پیامبر (ص) مردم را به تکریم گاو به عنوان مهتر چهارپایان توصیه می نمایند. هم چنین از امام صادق (ع) نقل شده است که پیامبر اکرم (ص) مردم را از شلاق زدن؛ به خصوص به صورت چهارپایان و کشتن زنبور عسل نهی می

کردند. در حدیث دیگری از امام صادق(ع) به علت نهی از شلاق زدن به چهره حیوانات این گونه اشاره شده که حیوانات با صورت خود خداوند را تسبیح می نمایند. نیز امام حسین(ع) در این باره فرموده اند: برای هر چیزی حرمتی نهاده اند و حرمت چهارپایان در چهره آنها نهفته است.

سیره امام علی(ع) نیز مشحون حمایت از حقوق محیط زیست و رعایت حقوق حیوانات است. فراز دوم نامه ۲۵ حضرت که در واقع دستورالعملی جهت جمع آوری مالیات است، یکی از بهترین منشورهای اسلامی در زمینه رعایت حقوق حیوانات است. این بخش از نامه که در واقع در سال ۳۶ هجری به عمال و کارگزاران، نگارش یافته نحوه جمع آوری مالیات هایی که از حیوانات جمع آوری می گردد یادآوری نموده و نوع برخورد و نگهداری این حیوانات را تا تحویل به بیت المال مسلمین چنین شرح می دهد و عمل به این دستورالعمل را مایه هدایت و بزرگی پاداش الهی به شمار می آورد:

در رساندن حیوانات، آن را به دست چوپانی که خیرخواه و مهربان، امین و حافظ، که نه سختگیر باشد و نه ستمکار، نه تند براند و نه حیوانات را خسته کند، بسپار. سپس آن چه از بیت المال جمع آوری شد برای ما بفرست، تا در نیازهایی که خدا اجازه فرموده مصرف کنیم. هرگاه حیوانات را به دست فردی امین سپردی، به او سفارش کن تا بین شتر و نوزادش جدایی نیفکند و شیر آن را ندوشد تا به بچه اش زیان وارد نشود. در سوار شدن بر شتران عدالت را رعایت کند، و مراعات حال شتر خسته یا زخمی را که سواری دادن برای او سخت است بنماید. آنها را در سر راه به درون آب ببرد، و از جاده هایی که دو طرف آن علف زار است به جاده بی علف نکشاند، و هرچند گاه شتران را مهلت دهد تا استراحت کنند، و هرگاه به آب و علف زار رسید، فرصت دهد تا علف بخورند و آب بنوشند تا آن گاه که به اذن خدا برما وارد شوند، فربه و سرحال، نه خسته و کوفته باشند تا آنها را بر اساس رهنمود قران و سنت پیامبر(ص) تقسیم نماییم. عمل به دستورهای یاد شده مایه بزرگی پاداش و نیز هدایت تو خواهد بود.

نکته فوق العاده با اهمیتی که در ذیل دستورات امیر المؤمنین علیه السلام در باره حیوان آمده است، این است که می فرماید: عمل به این دستورات پاداش تو را با عظمت تر می نماید و عامل نزدیک شدن تو به رشد و کمال است. (کاظمی، ۱۳۸۴، ۱۹۱)

روایات متعددی در خصوص رعایت حقوق حیوانات از ائمه معصوم (ع) نقل شده است که به چند نمونه آن می پردازیم:

امام رضا علیه السلام در حدیثی به این مضمون فرمودند: «گوشت پرنده (مرغ چکاوک) را نخورید و به او دشنام نگوئید و او را در اختیار کودکان قرار ندهید تا با او بازی کنند. زیرا آن پرنده تسبیح خدا می گوید و در تسبیح اش می گوید لعنت خدا بر دشمنان محمد (ص) باد.» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۶، ۲۲۵)

امام باقر (ع): «اگر با حیوان چهارپایی از میان سرزمین سرسبزی عبور می کنید. بر آن حیوان آسان گرفته تا از سر سبزی و آب آن سرزمین استفاده کند و اگر از میان سرزمین خشک و بی آب و علف عبور می کنید، حیوان را به عجله واداشته، تا زودتر آن سرزمین خشک را پشت سر گذارد.» (صدوق، ۱۴۰۴، ج ۲، ص ۱۹۰)

حضرت امام سجاد علیه السلام در حدیثی به این مضمون فرمودند: «گیاهی را که من در روی زمین می کارم، برای به دست آوردن سود و نفع نیست بلکه برای این جهت دانه هایی را روی زمین می کارم تا بینوایی از آن استفاده کرده و محتاجی از آن بهره برداری کند، و یا پرنده ای (به ویژه فرع چکاوک) از آن دانه ها تناول کند و به وسیله خوردن این گیاه سیر شود.» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۶، ۲۲۵)

حقوق حیوانات در عقل و اجماع:

حقوق حیوانات در عقل و اجماع نیز بیانگر این مطلب می باشد که جماعت اتفاق مجتهدین مذهب اسلام بر این نقطه نظر است که حیوانات دارای حقوق می باشند. همچنین

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی ۱۰۷

ادراکات عقلی که زمینه حکم شرعی است مؤید این مطلب و دارا بودن حیوانات به حق می‌باشند. (حسینی، ۱۳۹۰، ۴۹)

ضمانت اجرای حقوقی برای صیانت از حقوق حیوانات:

«اهمیت رسیدگی به حیوان تا بدانجاست که برای آن ضمانت اجرای حقوق عمومی و تکالیف حاکمیتی نیز مقرر شده است. صاحب جواهر می‌گوید: «اگر مالک حیوان نتواند یکی از امور یاد شده را انجام دهد حاکم به نیابت از او آن چه را مصلحت بداند انجام می‌دهد؛ بدین سان که اگر تهیه خوراک حیوان از مال او مستقیماً امکان داشته باشد (مثلاً مالک دام، علوفه داشته باشد)، نیاز حیوان را از مال او برآورده می‌کند و در غیر این صورت از طریق فروش اموال او، علوفه دام را تهیه می‌کند، و اگر مالک حیوان، مالی نداشته یا فروش حیوان بیشتر به منفعت او باشد، حیوان را می‌فروشد، و اگر اجاره آن بیشتر به نفع مالک باشد آن را اجاره می‌دهد، و خلاصه حاکم شرع در این مسأله باید مراعات مصلحت مالک را بکند و پیش از این بیان داشتیم که حاکم خود می‌تواند به طور مستقیم به این اقدامات دست یازد و لازم نیست مالک حیوان را مجبور سازد که او خود نیازهای حیوان را برآورد.

اگر حیوان بچه شیرخوار داشته باشد، باید مالک اجازه دهد به مقدار کافی از شیر مادرش بنوشد؛ زیرا نوشیدن شیر به مقدار کافی از نفقه حیوان به شمار می‌آید. برخی از فقیهان اهل سنت بر این باورند که تنها واجب است بچه حیوان به مقدار ضرورت که بقای او را در پی داشته باشد و مانع مرگ او شود از شیر مادر بنوشد و لازم نیست به وی اجازه داده شود به مقدار کافی از آن بنوشد، لیکن این نظریه ضعیف و بی دلیل است. آری مالک در این فرض می‌تواند مقداری از شیر را که زاید بر خوراک بچه حیوان است، بدوشد و نیز به مقداری که فرزند حیوان می‌تواند با چریدن در صحرا غذای خود را تأمین کند، شیر مادر را بدوشد.

اگر دوشیدن شیر برای خود حیوان به دلیل کمبود علف و یا هر دلیل دیگر زیان آور باشد، دوشیدن او جایز نیست. اما اگر دوشیدن شیر برای حیوان و بچه اش ضرری نداشته باشد بهره نگرفتن از شیر او مکروه است و یا جایز نیست؛ زیرا به ضایع کردن مال می انجامد. لیکن مالک باید مراقب باشد تا آخرین قطرات شیر را از پستان حیوان بیرون نکشد؛ زیرا سبب آزار او می شود.»

صاحب جواهر به فراست و دقت حقوق حیوانات را تبیین نموده و ضمن نقل روایات متعددی درباره حقوق حیوانات می فرماید:

«... اهل شرع این حکم را بدیهی می دانند که جایز نیست انسان حیوانی را به گونه ای رها سازد که از تشنگی یا گرسنگی و یا از هر گونه فشار و آزار و اذیتی تلف شود. بلکه باید به اندازه کافی آب و غذا در اختیار او قرار دهد و از گرما و سرمای کشنده حفظش کند. به همان سان که نباید او را در معرض آزار و اذیت حیوانات دیگر قرار دهد و در این حکم میان انواع حیوانات تفاوتی نیست.» (موسوی مقدم، ۱۳۸۱، ۱۰۲)

«آیت الله مصطفی محقق داماد می فرمایند که : کاملاً از قرآن برمی آید که رستگاری بشر با رستگاری طبیعت رابطه تنگاتنگ دارد. طبیعت هم باید رستگار شود. بر و بحر هم نباید فاسد شوند. (ظهر الفساد فی البر و البحر بما کسبت ایدی الناس ، سوره روم آیه ۴۱) بر و بحر هم باید نجات پیدا کنند. رستگاری عمومی مورد نظر است. این یک سیر و رودخانه واحدی است که همه به سوی خدا می روند نه فقط انسان.» (کل من علیها فان و یبقی وجه ربک ذوالجلال و الاکرام) سوره الرحمن، آیه ۲۶ - ۲۷) با این تفسیر از هستی "ید امینانه" انسان مطرح است نه ید مالکانه». (نقره کار، ۱۳۹۱)

مرحوم ملا محسن فیض کاشانی در رساله الفت نامه غایت اکثر تکالیف شرعیه را حصول محبت و الفت اجتماعی ذکر می کند. نتیجه ای که از این محبت و الفت ناشی

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی ۱۰۹

خواهد شد ملاطفت با همنوعان و همه موجودات پیرامون است. توجه به این مهم ضروری است که بیان آیات و روایات، مبین جهت گیری ها و معرف سرمشق هاست. بنابراین ما با پروژه باز و پرونده مفتوحی مواجهیم که باید با اخذ ملاک و تخریج مناط {بقول اصولیون} مبادرت به باز تولید این انگاره ها و آموزه ها نماییم و اجتهاد پویا، کارآ، روزآمد را کارافزار تکمیل و توانبخشی قوانین و مقررات به منظور صیانت حداکثری از حقوق حیوانات نماییم. ضوابط و عرف های نوین بین المللی که مغایرتی با موازین مسلم دین نداشته باشند، مصداق "عرف عقلا" بوده و ما را به مدل مطلوب رهنمون می سازند. (همان منبع)

نتیجه گیری:

با توجه مباحث انجام شده، در منابع فقهی به ویژه قرآن و سنت، حیوانات به واسطه برخورداری از روح غیرمادی، از جایگاه و منزلت معنوی خاصی برخوردارند و انسان مجاز نیست به گونه ای از حیوانات استفاده کند که حقوق حیوانی آنها پایمال شود. با توجه به اینکه حیوانات شان و منزلت ویژه ای در آفرینش دارند، سلب حقوق آنها گناه محسوب شده و آثار اخروی و دنیوی برای شخص گناهکار به همراه دارد.

فهرست منابع و مآخذ:

قرآن کریم

منابع فقهی و حقوقی

- ۱- انصاری، مرتضی، المکاسب، ۱۳۹۲، ج ۴، قم، انتشارات جامعه النجف الدینیّه
- ۲- جعفری لنگرودی، دکتر محمد جعفر، ترمینولوژی حقوق، چ ۲۵، ۱۳۹۲، تهران، انتشارات گنج دانش
- ۳- حسینی، عباس، حقوق حیوانات در ایران و اسناد بین المللی، ۱۳۹۰، تهران، انتشارات مجد
- ۴- دلشاد تهرانی، مصطفی، تفسیر موضوعی نهج البلاغه، ویراست دوم، قم، ۱۳۹۱، نشر معارف
- ۵- دهخدا، علی اکبر، لغت نامه، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۲، نشر سازمان لغت نامه دهخدا
- ۶- صدوق، محمد بن علی، من لا یحضره الفقیه، جلد ۴، تصحیح علی اکبر غفاری، قم، ۱۴۰۴، انتشارات جامعه مدرسین
- ۷- طباطبایی، سید محمد حسین، المیزان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد باقر موسوی همدانی، ۱۳۷۴، قم، انتشارات موسسه نشر اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه
- ۸- طبرسی، حسن بن فضل، مکارم الاخلاق، چاپ ششم، قم، ۱۳۹۲، انتشارات منشورات الشریف الرضی
- ۹- عاملی، زین الدین بن علی، مسالک الافهام الی تنقیح شرائع الاسلام، ۱۵ جلد، ۱۴۱۳، قم، انتشارات موسسه المعارف الاسلامیه
- ۱۰- عمید، حسن، فرهنگ فارسی، ۱۳۸۹، تهران، انتشارات راه رشد

جایگاه حقوق حیوانات در منابع معتبر فقهی ۱۱۱

۱۱- فیض الاسلام، حاج سید علی، نهج البلاغه، ۱۳۷۰، تهران، انتشارات فیض الاسلام

۱۲- کاتوزیان، ناصر، مقدمه علم حقوق، چاپ ۵۱، ۱۳۸۵، تهران، انتشارات شرکت سهامی انتشار

۱۳- کاظمی، محمد، اخلاق نبوی، مجله طبوبی، شماره ۱۳، مهر ۹۱

۱۴- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، ۸ جلد، چاپ سوم، ۱۳۸۸ ق، انتشارات دارالکتب الاسلامیه

۱۵- مجلسی، علامه محمد باقر، بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار، ۱۱ جلد، چاپ دوم، ۱۴۰۳، بیروت، انتشارات وفاء

۱۶- معین، محمد، فرهنگ جیبی معین، چاپ دوم، ۱۳۸۶، تهران، انتشارات زرین

۱۷- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، چاپ ۱۸، جلد ۵، تهران، ۱۳۸۰، انتشارات دارالکتب الاسلامیه

۱۸- موسوی مقدم، سید رمضان، حیوانات در قرآن، ۱۳۹۱، ناشر آوینا

۱۹- نجفی، محمد حسن، جواهر الکلام فی شرح شرایع الاسلام، چاپ سوم، تهران، ۱۳۶۷، انتشارات دارالکتب الاسلامیه

۲۰- نقره کار، محمد صالح، ضامن آهو و مشق حقوق حیوانات، مهر ۹۱، اینترنت

<http://noghrekar.blogfa.com/post-۱۰۲.aspx>